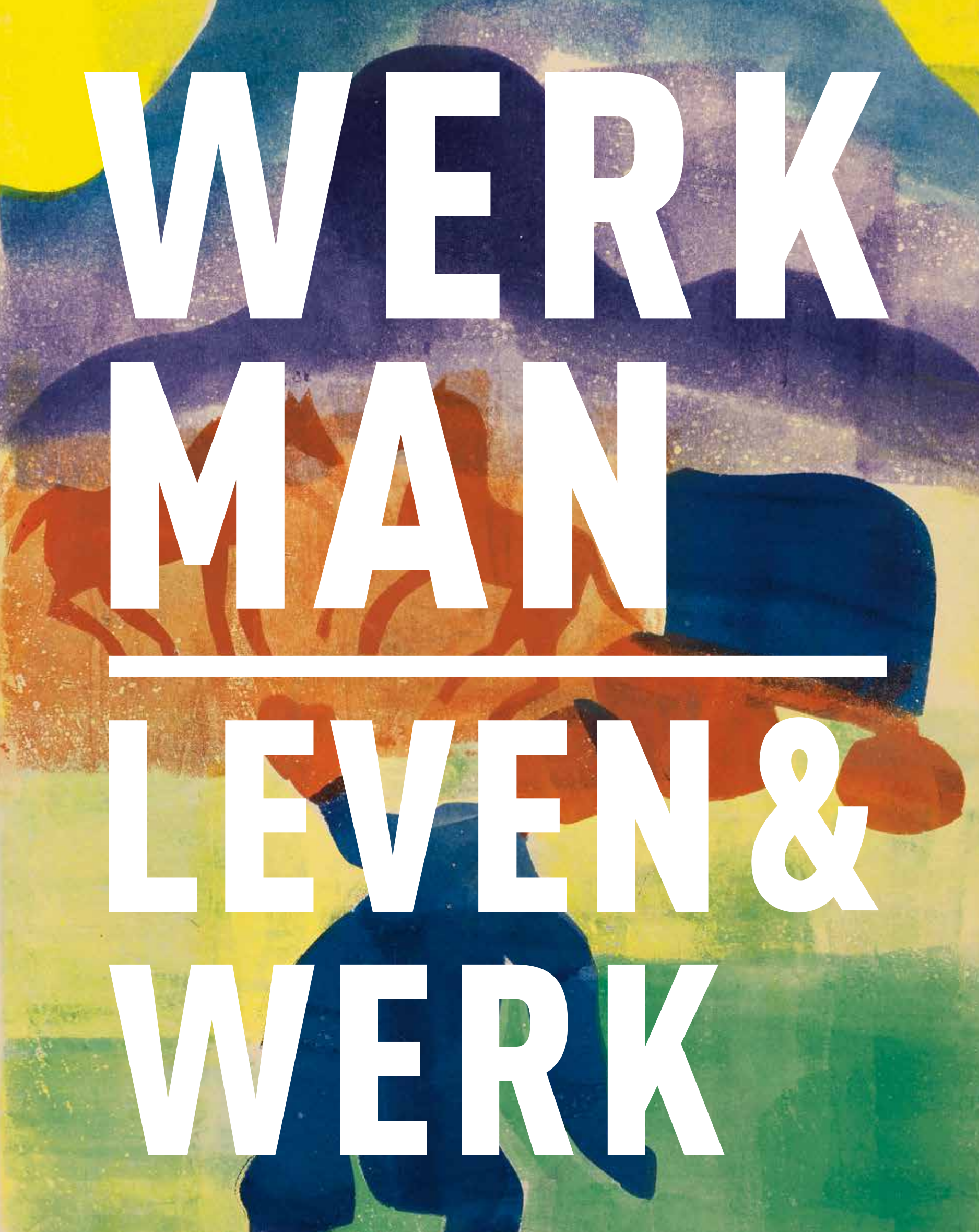

WERK

MAN

LEVEN &

WERK

INHOUD

VOORWERK

- > Woord vooraf 5
- > Inhoud 6
- > Preludium 10

1 JEUGDJAREN > 1882 – 1907

- > Het Hogeland 16
- > Zo'n bolle vent 18
- > Lutje Werkman op school 20
- > Nieuwe podia, nieuwe kunsten 22
- > Herinneringen aan een ellendig nest 24
- > Enfin, als ik terug ben, zal ik daarvan veel meer raconteerden 26
- > Poedi en Jampie 28

2 ZAKENMAN > 1908 – 1922

- > Modern materiaal 32
- > Wat die vrouw niet voor mij geweest is 34
- > In de zaak heb ik goed vertrouwen 36
- > Prijscuranten en proefschriften 38
- > Trial by Printer 40
- > Daddy-Long-Legs 42
- > Ontwakend kunstleven 44
- > Werkman: expressionist tot de uiterste consequentie 46
- > Wij doen een beroep op de levenden onder U 48
- > Niet absoluut ongeschikt als zakenman 50

3 KUNSTENAAR > 1923 – 1926

- > Van zakenman tot kunstenaar 54
- > De Rode Hel 56
- > Groningen Berlijn Moskou Parijs 58
- > In de kring der kameraden 62
- > De revolutie in de kunst 64
- > Voorhoedespeler tegen wil en dank 66
- > Een pretentieloze schilder, niet geplaagd door opleiding 68
- > Primitieve technieken die ons in Groningen bijzonder goed lagen 70
- > Ketelmuziek op papier 74

4 PLOEGLID > 1923 – 1930

- > Geen stuurman aan wal 80
- > Vrijheid en onafhankelijkheid als artistiek beginsel 82
- > De Ploeg zoekt publiek 86
- > In het volle daglicht 88
- > Streiten ist nicht ziellos 90
- > De schrijfmachine als instrument 92
- > Hart- en duimafdrukken zullen we tonen 94
- > Daar was eenmaal een grootoog 96
- > Curieus en kunstzinnig 98
- > Familieberichten 100

5 WERELDBURGER > 1929 – 1933

- > De eene druk wordt uit de andere geboren 104
- > U mag hier niet voor altijd onbekend blijven 108
- > De Nieuwe Typografie komt naar het 'hooge noorden' 110
- > Ik neem even een retourtje 112
- > Opgewonden standjes 114
- > Cirkels, vierkanten, schoorstenen 116
- > Jou heb ik niets te vergeven 118
- > Verlangen naar dat aardisch paradijs 120
- > Slowly-on, plenty time voor een verlichtende zucht 122
- > De Provinciale kluisters verbreken 124

6 HOT PRINTING > 1930 – 1936

- > Fietje was mijn beste speelkameraad 128
- > Een troost, er is drukwerk nodig 130
- > Van mopperaar tot vurig minnaar 132
- > In eenzaamheid bij zonneschijn 134
- > Hoopvol begin 138

7 PERSPECTIEVEN > 1936 – 1939

- > Blauw blauw blauw 144
- > Retrospectie en reactie 148
- > Hallo hallo! Hier is de echo! 150
- > Een resultante van veel krachten 154
- > Ars longa, vita brevis 156
- > Zoeken en experimenteren als artistieke motivatie 158
- > Van schuchtere waardering tot liefde 160
- > Watervallen van getallen 162

8 DE BLAUWE SCHUIT > 1940 – 1944

- > De druk van het oogenblik 168
- > Vier moderne watergeuzen 170
- > Ik mòet dus binnenkort naar Amsterdam ... 172
- > Het hoofddoel staat steeds voor oogen 176
- > Gutenberg in oorlogstijd 180
- > Vrienden en bewonderaars 182
- > Een kunstenaarsvriend 184
- > Indachtig het Groninger landschap 186

9 ERKENNING > 1942 – 1945

- > Vrienden in gijzeling 190
- > Particulier podium 192
- > Een stuk van mijn leven als het ware 194
- > Zij was de flinker! 198
- > Schepelingen van De Blauwe Schuit 200
- > Het komt er dan op aan wat de kunstenaars gaan doen 202
- > En ze zaten maar te kijken 204
- > Op hetzelfde terrein andere wegen vinden 206
- > De Paradijsdeuren van Heerenveen 210
- > Marjanus marjoeki marjorum 212
- > De zang van gekooide vogels 214
- > De post is toch maar vlug 216
- > Over alles een laagje stof 218
- > In de laatste dagen van de oorlog 220

10 BEVESTIGING > 1945 – HEDEN

- > Wij zullen zijn geschiedenis niet aan anderen geven als die van een zielepoot 224
- > Het lot van de zingende negerinnen 226
- > De Exposition Travailleur 228
- > Een sterk kunstenaar en een goed en groot mens 230
- > Historisch fenomeen 232
- > Werkman als *lieu de mémoire* 234
- > Voetsporen 236
- > Hommage à Werkman 238
- > Verborgten verzen 240

NAWERK

- > Noten 242
- > Bronnen en literatuur 248
- > Register 250
- > Over de auteurs 252
- > Illustratieverantwoording 253

Twee van de zelfgemaakte boekjes van de gebroeders Werkman: *Flora* (1895, 8,3 x 10,4 cm) en *Mars. Handleiding voor den officier* (niet gedateerd, 8,4 x 10,8 cm), Archief 3 Gebroeders & Cie, Amsterdam.

1882 – 1892 > DOKTERSZOOON IN LEENS

ZO'N BOLLE VENT

Hendrik Nicolaas en zijn broers genieten het beschermde leven van dokterszonen op het Groningse platteland.⁵ Alles heeft zijn plek, hun wereld is overzichtelijk. Piet is groot en fors, Martinus tener en slank. Hendrik is stevig, klein en stoer. Beer, Vos en Jim noemen ze elkaar.⁶

'Daar is hij weer. Zo'n kleine ronde kerel met zijn kleine kop voor in zijn schouders, de rug rond, de benen gebogen van het ernstige lopen en handen in de zakken, dat de armen rond achteruit buigen. Zo'n bolle vent, om de illusie te wekken dat hij zal rollen gaan, voor wie hem omduwt. Zijn wangen spannen zich, hij fluit. Een liedje van de straat, van andere bolle jongens met vale jakken en broeken. Hij pruiemt negerrit. En toont zijn kleine broertje het turfkleurig stuk, waaruit een heel smal kerfje is afgesneden.'⁷

Kattenkwaad en creativiteit

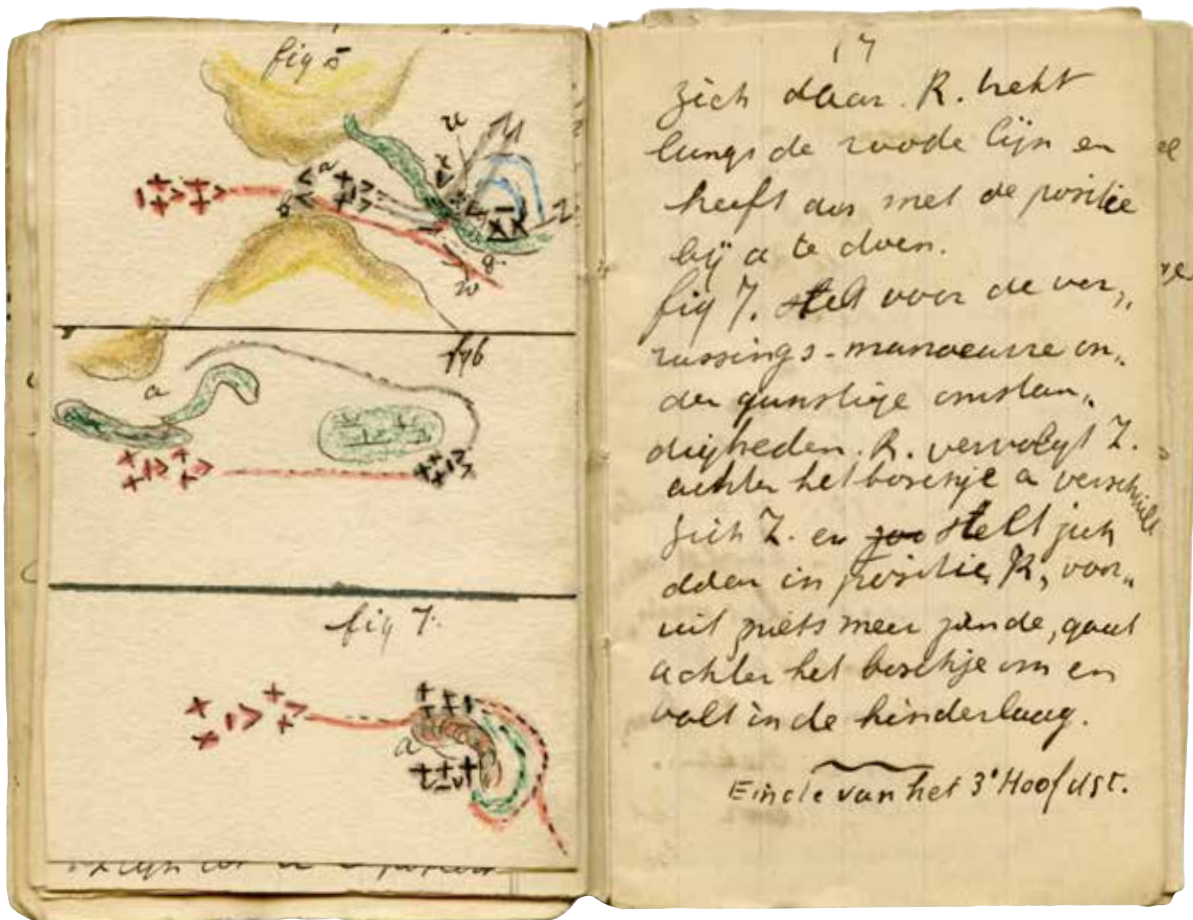
De jongens leren roken uit een uitgeholde kastanje, met een rietje als steel. Ze jatten appels, vangen mussen en leven zich met buurtgenootjes uit in kattenkwaad. Ze hebben een stoommachine of spelen dat ze veearts zijn met een kleine, gele wagen waarvoor houten paardjes gespannen zijn. Hun vader stimuleert de creativiteit van de broers; vooral Hendrik Nicolaas en Martinus staan daarvoor open. Op een lei tekent hij konijnen en andere dieren voor de jongens. Hij knipt veulentjes uit karton. Hendrik en Martinus

maken zelf speelgoed: minutieus getekende boekjes, ingekleurde kartonnen soldaatjes en van sigarendooshout gefiguurzaagde paardjes. Hendrik ontdekt ook al vroeg drukletters:

'Onder de oudste kinder-herinneringen is die van het maken van de krant, een winteravond bij de lamp. De geheimzinnige wereld van de drukletters moet hem [Hendrik] aangetrokken hebben, toen hij nauwelijks acht jaar geweest kan zijn. Mogelijk heeft iemand hem verteld, dat zo'n krant werd gemaakt, letter voor letter afzonderlijk. En zo zat hij met schaar en lijmpot het plattelands-advertentieblad te bewerken, de letters en vignettes afzonderlijk uitknippend en ze samen opplakkend tot woorden.'⁸

Verdriet en vertrek

In 1891 eindigt de gelukkige kindertijd van de drie broers abrupt. In augustus sterft hun grootvader. Begin november overlijdt ook hun vader: hij is met zijn koets in een sloot beland en heeft een longontsteking opgelopen. In 1892 moet Grietien Werkman woonhuis, tuin en praktijk verkopen.⁹ Het gezin verhuist begin 1893 naar Assen. Hendrik Nicolaas verwoordde later zijn vertrek als volgt: 'Wij hebben vroeger in Leens gewoond, in een groot huis met een mooien tuin, met gras en boom en akkers en paden en bloemen. Het was daar zoo mooi en alles zoo heerlijk. Tot mijn tiende jaar heb ik daarin gespeeld.'¹⁰ MARTIN WERKMAN

Het speelgoed van Werkman en zijn broers: kartonnen legertjes van Saksen en Pruisen en een paardje, Archief 3 Gebroeders & Cie, Amsterdam.

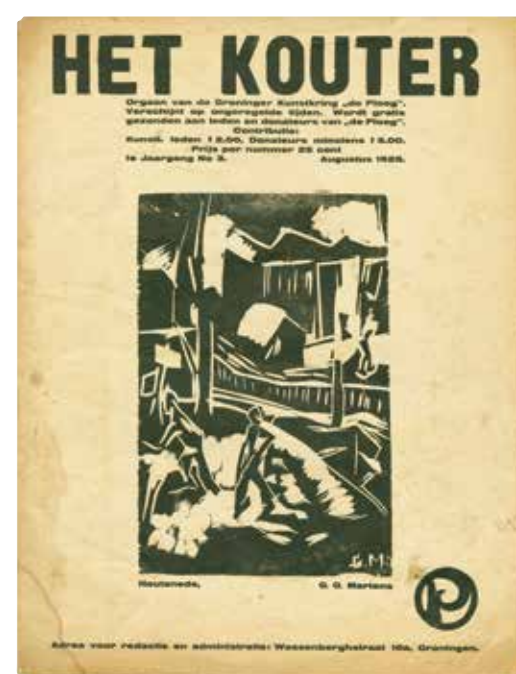
Het drukkpersje van de gebroeders Werkman, ca. 1890, Archief 3 Gebroeders & Cie, Amsterdam.

G-64 Voorplat van *Het Kouter* 1, 1924, cliché naar een tekening van Jan Altink en drukwerk op papier, 32 x 25 cm, Groninger Museum.

G-69 Voorplat van *Het Kouter* 2, 1925, linoleumsnede van Jan Jordens en drukwerk op papier, 32 x 25 cm, Groninger Museum.

G-80 Voorplat van *Het Kouter* 3, 1925, houtsnede van George Martens en drukwerk op papier, 32 x 25 cm, Groninger Museum.

1924 – 1925 > HET VERENIGINGSORGAAN HET KOUTER

DE PLOEG ZOEKT PUBLIEK

Geheel in de lijn van kunstkringen elders in Europa sticht ook De Ploeg een eigen periodiek, dat natuurlijk door Werkman wordt gedrukt. Het wordt gelanceerd in november 1924: De Ploeg heeft dan inmiddels het eigen atelier, bijgenaamd de Rode Hel, weer opgegeven en Werkman is net klaar met het zesde nummer van *The Next Call*.

De reorganisatie

Het blad, met de toepasselijk naam *Het Kouter* (ploegijzer), is in feite een onderdeel van de reorganisatieplannen uit het voorjaar van 1924, als literator en pedagoog Herman Poort in het bestuur zit. De bedoeling is een 'nauwere band' met 'het publiek' te verkrijgen, en de uitgave van een 'Ploegperiodiek' is één van de middelen om dat te bereiken.¹⁴ Poort, Werkman en de architect Bruins zullen daarvoor een commissie vormen.¹⁵ Resultaat is een informatief blad met niet alleen verenigingsnieuwtjes voor ingewijden, maar ook stukken die interessant zijn voor niet-leden met belangstelling voor diverse kunstvormen. Ter versiering worden illustraties van Ploegleden in verschillende technieken afgedrukt. Elk nummer bevat een klein aantal advertenties van trouwe 'sponsors', zoals de fotograaf Steenmeijer en de kunsthandel Ongerling. Qua vormgeving wijkt *Het Kouter* volledig af van *The Next Call* en daarvoor het *Blad voor kunst*. Er is heel weinig wit gelaten op de flink gevulde pagina's, maar om de verschillende secties toch op een overzichtelijke manier van elkaar te scheiden zijn er forse balken tussen gedrukt.¹⁶

Geen reden tot feestvreugde

Het Kouter bestaat uiteindelijk precies een jaar. Er verschijnen met onregelmatige tussenpozen vier reguliere nummers en een tentoonstellingsnummer, dat als catalogus dient bij de Ploegexpositie in Pictura in oktober 1925 [G-81]. Waarom het blad zo weinig enthousiasme weet los te maken is niet helemaal duidelijk: er zijn immers genoeg Ploegers die graag en goed schrijven. In ieder geval voelen verscheidene leden (onder wie Werkman) niets voor de publieksgerichte reorganisatie. Tijdens een vergadering in oktober 1925 ruziën Werkman en voorzitter Poort er zelfs over. 'Een Kouternummer door de politie in beslag genomen zou voor Werkman een reden tot feestviering zijn [gebrek aan animo voor een Ploegfeest is dan al ter sprake geweest]. Voorzitter merkt op dat het Kouter niet wil in de 1e plaats sensationeel zijn. Het Kouter beoogt een band te leggen tussen de Ploeg en het publiek [het stokpaardje van Poort!]. Is nu inderdaad het Kouter wat lam, de heer Werkman deed nooit pogingen het wat frisscher te maken.'¹⁷ Kort na deze woordenwisseling verschijnt nog één nummer, waaraan de politie ongetwijfeld ook niet te pas heeft hoeven komen. Daarna wordt het stil rond het Ploegperiodiek, al komt *Het Kouter* zo nu en dan terug op de vergaderagenda's.¹⁸ Poort verlaat de vereniging begin 1926, en de leden steken vervolgens hun tijd en geld liever in het inrichten van een nieuw onderkomen in het Prinsenhof en diverse exposities. Van een regelmatig verschijnend tijdschrift in steeds dezelfde vorm komt het niet meer; kennelijk past een variatie aan soorten drukwerk voor bijzondere gelegenheden beter bij de vereniging – en bij de drukker. ANNEKE DE VRIES

Houtsnede

J. Dijkstra

En zich verbazen. ■ Als het kind terug zal keeren in de baarmoeder, het vuur terug zal slaan tot de kolen. Als de vlinder terug zal vliegen in de pop, het kuiken in het ei, en het ei in de kip. Dan ook zal de evolutie gestuit worden in haar onweerstaanbare gang. ■ Tot zoolang mag u probeeren haar te blusschen of te worgen. Of te negeren of te dompen. ■ Naturam expellas furca, tamen usque recurret. Verdrijf de natuur met geweld, ze zal zich met geweld baan breken.

VERGANKELIJKHEID.

De zwaarmoedige dichter blechhte me in een vertrouwelijk oogenblik, dat hij gedachten gaarde voor het nageslacht. ■ Ik hou niet van kerkhoven, die hinderlijke doodensteden, die overal de uitbreiding der Nieuwe Stad belemmeren. Als ik eens kom te verscheiden, stel ik me dat een beetje anders voor. ■ Voorop, in een Jan Plezier ooms, tantes, Redactie van het Kouter en Ikzelf. ■ Dan, in een eindelooze stoet, de weenende, zelf-gewonnen abonné's, in rijen van twee. Rood kaatsen de vaandels in de strakke gezichten der dragers. ■ Voor en achter een muziekcorps à l'improviste, bestaande uit supporters met misthoorns, claxons en spreek-

trompetten. Inplaats van de gebruikelijke raaf loopt voorop de kleine tambour-maitre met dubbele knevels en zilveren staf. Het belangrijke zweet parelt hem op zijn voorhoofd. Alsof hij het is, wien de laatste eer wordt bewezen!!! Heelemaal achter, een 50 meter achter de stoet, eenzaam, de droefgeestige dichter, wankelend en het hoofd tot berstens vol bloemenindeknopgebroken. ■ In het peristyle van het crematorium koraalmuziek à l'improviste. Claxon solo. Allegro moderato. ■ Een brandstapeltje — oude jaargangen van het Kouter en nagelaten papieren. Een lucifer —. Een hoeratje van de inmiddels saamgestroomde tegenstanders, en — ffit —!! ■ De vlinder heeft de pop verbroken, droogt zijn nog schrompelige vlerken boven het vuur, spreidt de vleugels dan uit en vliegt op. Dwarrelende bloem tegen azuren lucht. De rupsen beneden in het donkere groen knagen. En zien niet op, want ze hebben hem niet herkend. ■ Eindelijk heeft de vrije geest de 1de dimensie gevonden en wiegt zich voorgoed A. H. S. (z. v. nrs.) ■ Onmetelijke en onbeschrijfelijke Aethergolven. ■ Stof voor nieuwe Kouters. ■ Adem voor een nieuw geslacht. ■ Nah. En desnoods zonder die muziekcorpsen.

POJ POJ.

FOTO
STEENMEIJER
ZWANESTRAAT 47

Kunsthandel
ONGERING
LIJSTEN voor Foto's
Platen, Etsen, Schilderijen enz.

SCHUITENDIEP W.z. 15. - TEL. 2958.

W. A. WREESMAN

In de Klok
GRONINGEN

Opperlicht in 1718
doe

Cornelis Schay, Wigbold Gruys,
Wilhelm Baurmester, Jacob
Appiuc, borgemeesteren waren
onser Stadt.

Kunstschildersbenoodigdheden.

K. BOSSINA & Zn.
OOSTERSTRAAT 48. Telefoon 1841.

VRAAG EN AANBOD.

Per regel 25 cent.

Wegens overcompleet: **etspers**,
prijs f 65.—, walslengte 42 cm.
Adres: Spilsluizen 1e Dr., 3a.

Na de Ploegtentoonstelling van oktober 1925 in Pictura zoekt de Utrechtse bibliofiel M.R. Radermacher Schorer contact met Werkman. Begin 1926 stuurt deze hem een aantal druksels, waaronder vermoedelijk dit blad, dat uiteindelijk door Radermacher Schorer wordt aangeschaft.⁶⁴

D-21 *Compositie*, 1925, handpers op papier, 62 x 51 cm, Stedelijk Museum Amsterdam.

Boven: D-47 *Compositie*, 1929, handpers, rol, stempel op papier, 65 x 49 cm, Stedelijk Museum Amsterdam.

Rechts: D-24 *Gevel*, 1925, handpers op papier, 65 x 50 cm, Groninger Museum.

1924 – 1930 > EERSTE VERKOOP VAN HET WERK

CURIEUS EN KUNSTZINNIG

Dat de Groninger pers, die over het algemeen al grote moeite heeft met de expressionistisch georiënteerde schilderkunst van Jan Wiegers, Jan Altink en Johan Dijkstra, weinig begrip voor Werkmans druksels kan opbrengen ligt voor de hand. Op de eerste Ploeg-tentoonstelling waar hij druksels exposeert, worden zijn 'kleurcomposities' afgedaan als 'meer curieus dan kunstzinnig' en 'meer grappenmakerij dan serieus werk'.⁶⁰ Zelfs binnen De Ploeg weet men niet goed raad met zijn artistieke noviteiten. De enige die onmiddellijk de betekenis van Werkmans vroege experimenten onderkent en in wie hij een geestverwant vindt, is Job Hansen. Opgeleid als bouwkundig tekenaar sluit Hansen zich in 1923 aan bij De Ploeg. Hij schrijft verschillende inleidende teksten voor Ploeg-uitgaven, levert bijdragen aan de derde en vierde aflevering van *The Next Call* en is de eerste die werk van Werkman koopt. In 1924 schaft Hansen het schilderij *Voerman* [S-27] en twee vroege druksels aan. Twee andere, die de reeks completeren, krijgt hij van Werkman als huwelijksgeschenk [D-2, D-3, D-4, D-5]. De vier druksels laat hij in overleg met Werkman voorzien van dunne, zwart geschilderde houten lijsten, die tot op de dag van vandaag de werken sieren.⁶¹ Hansen verwerft niet alleen werk van Werkman, maar ook belangrijke schilderijen van Jan Wiegers, Jan Altink en Jan van der Zee. Wobbe Alkema brengt in 1931 op zijn verzoek een abstracte wandschildering aan in zijn woning aan de Cortinghpoort te Groningen. Hansens belangstelling toont aan dat hij de betekenis van het plaatselijke modernisme – binnen het bredere perspectief van de Europese avant-garde – in het moment van hun ontstaan en eerste ontwikkeling, haarfijn aanvoelt.⁶²

Verkopen, ruilen en schenken

Ploegleden als Wiegers, Altink, Jordens en Van der Zee kopen niet van Werkman, maar komen door schenking en ruil in bezit van schilderijen en

druksels. Zo verwerft Jan van der Zee bijvoorbeeld een vroeg druksel uit 1924 [D-6] en bemachtigt Jan Jordens het schilderij *Heereplein* [S-35] uit 1925 en de twee druksels *Balans* [D-23] en *Gevel* [D-24], beide eveneens daterend uit 1925.

De belangrijkste particulier die zich omstreeks 1930 begint te interesseren voor zijn werk is Johan van Veen, de waterstaatkundig ingenieur die later bekendheid zal verwerven als geestelijk vader van het Deltaplan. Van Veen, geboren in Uithuizermeeden, is de broer van Marie van Veen, de vrouw van Ploegschilder Johan Dijkstra. Van Veen heeft derhalve een indirecte connectie, maar in zijn technische, waterbouwkundige achtergrond ligt wellicht de voornaamste verklaring voor zijn belangstelling voor Werkmans gedrukte vormconstructies. Hij verwerft maar liefst zeven druksels uit de periode 1924-1929 (waaronder *Compositie* [D-47]). Andere particulieren die in de jaren twintig drukken kopen zijn Henk Ongerling – de oudste zoon van de Groninger lijstenmaker Sibbele Ongerling – en de Utrechtse jurist M.R. Radermacher Schorer, die een warme belangstelling koestert voor moderne typografie.⁶³

Zal *Voerman* het enige schilderij blijven dat Werkman in de jaren twintig daadwerkelijk weet te verkopen, met zijn druksels heeft hij – zij het in beperkte mate – meer succes. Daar komt bij dat zijn drukkunst, dankzij *The Next Call*, wordt opgemerkt door de Belgische avant-gardist en publicist Michel Seuphor. Het is die erkenning van buiten Groningen die een enorme stimulans voor hem betekent. Het onregelmatige contact met Seuphor leidt uiteindelijk in 1930 tot Werkmans deelname aan de groepstentoonstelling 'Cercle et Carré' te Parijs. Twee van zijn vroege druksels zijn op die expositie opgenomen tussen het werk van Europese geestverwanten.

HAN STEENBRUGGEN

Werkman houdt rekening met het drukken van de oplage door middel van eenvoudige voorstellingen en een beperkt aantal details. Ook heel kleine onderdelen van een voorstelling, oogjes en mondjes, kunnen met sjablonen aangebracht zijn. Daarnaast gebruikt Werkman voor de afwerking ook de rolkant. Het patroon van overlappende concentrische cirkelsegmenten in de *Zittende vrouw* komt van een rubberen betaalmatje, dat met groene inkt is ingerold en afgedrukt. Voor het *Porceleinen poppetje* gebruikt Werkman geen enkele kunstgreep, alleen subtiele laagjes drukinkt in eindeloze nuanceringsen.

D-107 *Hot Printing 13 (Mannetjes aan tafel)*, 1935-1936, sjabloon op papier, 33 x 25 cm, Groninger Museum, bruikleen Gemeente Groningen.

D-103 *Hot Printing 9 (Zittende vrouw)*, 1935-1936, sjabloon op papier, 33 x 25 cm, Groninger Museum, bruikleen Stichting De Ploeg.

D-98 *Hot Printing 4 (Porceleinen poppetje)*, 1935-1936, sjabloon op papier, 33 x 25 cm, Groninger Museum, verworven met steun van de Vereniging Rembrandt.

Boven: SC-649 Studie voor 'Muzikale impressie', 1942, inkt met pen op papier, 12 x 10 cm, Stedelijk Museum Amsterdam.

Rechts: D-312 Muzikale impressie, 1942, sjabloon en stempel op papier, 65 x 50 cm, Groninger Museum, schenking Stichting H.N. Werkman.

1941 > DRUKSELS EN VOORSTUDIES

HET HOOFDDOEL STAAT STEEDS VOOR OOGEN

'Onderwerpen behoef ik nooit te zoeken die komen zichzelf aanbieden, de goede vorm niet altijd dadelijk en daarom is het goed vooraf die kleine schetsjes te maken. Anders wordt het te wild, het werk eischt een groote kalmte en als ik aan tijd gebonden ben, bijv. als Greet vindt dat ik vroeger thuis moet komen is het donderen want de rust is zoek.'²⁹ Niet alleen werpt dit citaat een aardige blik op de verhoudingen thuis, het biedt natuurlijk vooral zicht op de werkwijze van Werkman. Hij maakt duidelijk dat een schetsje vooraf belangrijk is om de beoogde compositie vast te leggen. Daarbij speelt direct ook de kleurkeuze een rol: 'Als ik eenige teekeningen gemaakt heb zie ik ze ook direct in kleuren vergroot voor mij.'³⁰

Zijsprongetjes ter verlevendiging

Het drukprocédé brengt met zich mee dat composities stap voor stap en laag voor laag aangebracht worden. Deze techniek werkt wezenlijk anders dan het maken van een olieverfschilderij, waarbij nog kan worden weggeschrapt of overgeschilderd. Bij het drukken kan dat niet, de eenmaal opgebrachte drukinkt kan niet meer verwijderd worden – wat niet wegneemt dat onverwachte resultaten uiteindelijk toch een plek in de voltooide compositie kunnen krijgen. De eerste stap in het drukproces vormt natuurlijk het aanbrengen van de ondergrond: 'Zijn de kleurvlakken aangebracht, dan is als het ware de eerste staat bereikt. Hierop moet verder gewerkt worden om tot een resultaat te komen zoals dat van begin af voor oogen staat. Het spreekt vanzelf dat onder het werk verschillende zijsprongetjes gemaakt kunnen worden ter verlevendiging, zoowel wat kleur als wat versiering aangaat: het hoofddoel staat steeds voor oogen.'³¹

Boven: SC-625 Studie voor 'Vuurtoeren met schip', 1942, inkt met pen op papier, 12 x 10 cm, Stedelijk Museum Amsterdam.

Links: D-268 Vuurtoeren met schip, 1942, sjabloon en stempel op papier, 65 x 50 cm, Stedelijk Museum Amsterdam.

Artistieke waarde hebben ze niet

Of Werkman bij zijn vroegste druksels ook schetsen vooraf gebruikte, is onbekend. In elk geval zijn hiervoor geen schetsen teruggevonden. Pas bij de serie *Hot Printing* uit 1935-1936 duiken de eerste voorstudies op. Opmerkelijk genoeg is een aantal van deze eerste figuratieve sjabloondruksels gebaseerd op een reeks abstracte schetsen.³² Incidenteel zijn in druksels uit de jaren daarna elementen aan te wijzen die verwant zijn aan deze reeks schetsen. Pas vanaf 1941 zijn de druksels echter regelmatig terug te voeren op voorbereidende schetsjes. Voor die vlugge krabbels neemt Werkman het papier dat hij voorhanden heeft. Vanaf 1939 gebruikt hij vaak de achterkant van kalenderblaadjes. Dit vormt nu een hulpmiddel bij de datering van werk, maar het zegt niet alles. Hij kan afgescheurde blaadjes maanden laten liggen voordat ze gebruikt worden. Ook maakt hij soms

reeksen schetsen die pas later als basis voor een druksel dienen: 'Ik heb nog heel wat schetsen en tekeningetjes in de la liggen waarop ik nog wil doorgaan met drukken'.³³ In andere gevallen maakt hij juist wel gericht voorstudies, zoals voor de *Chassidische legenden*. De studies voor die reeks belooft hij aan Henkels, zo schrijft hij op 11 juli 1941: 'De kleine tekeningen die ik vooraf meestal maak, zal ik voor je reserveren. Artistieke waarde hebben ze niet, ik maak ze alleen om eenig houvast te hebben voor de opbouw van de druk.' Gelukkig zijn veel schetsjes bewaard gebleven; artistieke waarde hebben ze misschien voor Werkman niet gehad, maar ze laten wel zien hoe hij aan verbluffend eenvoudige krabbels genoeg had om te komen tot prachtig doorwerkte druksels. JIKKE VAN DER SPEK

'Zeker, ik had gedacht "De doode zwanen" en "Het Doopvont" beide tegen Pinksteren te geven, als dat tenminste gaat. Het laatste is weer voor een heel andere groep van menschen dan het eerste, dat poëtisch vrij wat hooger staat.' Henkels aan Werkman, 25 april 1944.³²

BS-38 Muus Jacobse, *Het Doopvont / Zo dikwijls als ik dwalend*, 1944, sjabloon, cliché op papier, 25 x 16 cm, Groninger Museum.

BS-10 Martinus Nijhoff, *Bij het graf van den Nederlandschen onbekenden soldaat gevallen in de Meidagen 1940*, 1942, sjabloon op papier, 24 x 19 cm, Groninger Museum.

1941 – 1944 > EIGENTIJDSE SCHRIJVERS UIT DE KRING VAN HENKELS

SCHEPELINGEN VAN DE BLAUWE SCHUIT

Van de eigentijdse dichters die bijdragen voor De Blauwe Schuit leveren zijn Martinus Nijhoff en Simon Vestdijk de bekendste. Henkels kent hen beiden persoonlijk en krijgt zo gemakkelijk kopij, en voor twee Blauwe Schuit-uitgaven werkt hij zelfs samen met Vestdijk.

'Zoo wispelturig als een ballerina' – Martinus Nijhoff

Wanneer de eerste Blauwe Schuit-uitgave, *Het jaar 1572*, in januari 1941 verschijnt, gebeurt dat zonder dat Nijhoff daarvoor om toestemming is gevraagd. Henkels ontmoet hem pas aan het eind van dat jaar en zendt hem vervolgens alle Blauwe Schuit-uitgaven toe. De dichter is blij verrast en schrijft Henkels: '[...] dit overtrof mijn stoutste verwachtingen. [...] Ik acht me gelukkig hiertoe onwetend medegewerkt te hebben.'²³ Mogelijk aangemoedigd door deze enthousiaste woorden vraagt Henkels hem een tekst voor een mei-uitgave.²⁴ Dat wordt *Bij het graf van den Nederlandschen*

onbekenden soldaat gevallen in de Meidagen 1940, de tiende uitgave van De Blauwe Schuit. Rond de laatste tekst die Nijhoff levert, *De grot* [BS-29], ontstaat enige wrijving, omdat Henkels een versie die nog niet voor publicatie bestemd is doorstuurt naar Werkman. Als het onmogelijk blijkt een wijziging die Nijhoff wil doorvoeren aan te brengen, verbiedt hij de verspreiding van het gedicht.²⁵

'Een aardige rustige kerel' – Simon Vestdijk

Nadat Julia Henkels heeft laten weten dat haar man in Sint-Michielsgestel verblijft, schrijft Nijhoff gehoord te hebben dat Anton van Duinkerken en Simon Vestdijk daar 'zijn lotgenooten' zijn. Hij vervolgt: 'Met hen is hij de eerste dagen niet uitgepraat'.²⁶ Henkels ontmoet Vestdijk al snel en karakteriseert hem in een brief aan Werkman als: 'Een aardige rustige kerel, met wie je je eigenlijk nooit verveelt. Hij was direct wild van de schuit en

Op 19 augustus 1942 schrijft Henkels: 'Inliggend vindt je een vers van Verlaine dat Vestdijk "vertaald" heeft. Het trof me zeer bijzonder. Hij heeft het aan Julia opgedragen. Nu zou ik er een mooie druk van willen hebben. Zou je daar de tijd voor kunnen vinden? Julia moet er vooraf niets van weten, het moet een

verrassing voor haar blijven.'³⁰ Vestdijk draagt de vertaling op aan Julia Henkels in dank voor de voedselpakketten die zij naar Sint-Michielsgestel stuurt.

BS-13 Simon Vestdijk, *Ballade van de twee olmen*, 1942, sjabloon en stempel op papier, 37 x 25 cm, Groninger Museum.

'In haast. Zeg, houdt "de Grot" heelemaal binnen voorloopig. N stuurde een verandering van de laatste strofe en vond dat ik te gauw geweest was. Hoe dit ook zij, stuur niets weg en wacht nader bericht af. Dichters zijn zoo wispelturig als een ballerina. Maar we moeten 'm niet vertoornen. Ik zal dus eerst eens moeten zien wat hij eigenlijk wil.' Henkels aan Werkman, 27 november 1943.³¹

BS-29 Martinus Nijhoff, *De grot*, 1943, sjabloon op papier, 24 x 16,5 cm, Groninger Museum, schenking Stichting H.N. Werkman.

apprecieerde de enkele dingen die ik hem kon laten zien ten zeerste.'²⁷ Als Henkels hem enkele maanden later enkele van de 24 kleine druksels laat zien die Werkman heeft opgestuurd, gebeurt er iets onverwachts: 'De rustige V. viel haast op z'n achterste, z'n stem die anders nogal zacht is, werd hoog en krijschend, hij zei: "Maar dat is immers geweldig! Na die paar uitgaven die ik van je kreeg van de B.S. had ik dit toch heelemaal niet verwacht!"'²⁸ Bij zijn brief sluit hij een door Vestdijk gemaakte vertaling in van de 'Ballade à propos de deux ormeaux qu'il avait', een vers van Paul Verlaine, dat als dertiende Blauwe Schuit-uitgave verschijnt. Een aangrijpende gebeurtenis in het seminarie, de executie van een aantal gijzelaars in augustus 1942, vormt de aanleiding tot Vestdijks gedicht 'De doode zwanen'. Dat kan niet meteen worden uitgebracht en verschijnt pas met Pinksteren 1944 [BS-39]; zowel Vestdijk als Henkels hebben Sint-Michielsgestel dan alweer geruime tijd verlaten.

Voor een 'heel andere kring' – Klaas Heeroma / Muus Jacobse

Tegelijkertijd met *De doode zwanen* verschijnt *Het doopvont / Zo dikwijls als ik dwalend*, een gedicht van Muus Jacobse, het pseudoniem van Klaas Heeroma [BS-38]. Henkels kent deze letterkundige via de Commissie ter Bestudering van het Vraagstuk van een nieuwe Psalmberijming. Door werk van Jacobse uit te brengen hoopt hij 'weer een heel andere kring van mensen' te bereiken. Dat beide gedichten een eigen doelgroep hebben vindt Henkels goed, want zo schrijft hij: 'we moeten de samenbinding die Nederland zoo noodig heeft ook in ons kleine bestek van de Schuit zooveel mogelijk betrachten.'²⁹ MIEKE VAN DER WAL

DE EXPOSITION TRAVAILLEUR

'Fijn, dat het in A'dam zoo goed gaat. Dat belooft alvast iets voor de Exposition Travailleur die na de oorlog komt.'¹⁸ Dat schrijft August Henkels eind 1943 aan Werkman: blijkbaar heeft hij alle vertrouwen in een grote Werkman-tentoonstelling in, vermoedelijk, het Stedelijk Museum. Werkman heeft immers inmiddels een ruime hoeveelheid contacten opgedaan in de kringen van de conservator, Willem Sandberg. Inderdaad duurt het tot na de bevrijding – en na Werkmans dood – voordat de eerste concrete stappen worden gezet. Als in juni 1945 de eerste schok veroorzaakt door het nieuws van zijn overlijden is weggeëbd, nemen Ate Zuithoff, August Henkels en Greet Werkman samen met Sandberg het initiatief.¹⁹ Vanuit het Stedelijk komt de organisatie grotendeels in handen te liggen van Olga Stam, de vrouw van de architect Mart Stam. De voorbereidingen beginnen eind augustus, en op 24 november vindt de opening van de 'Exposition Travailleur' plaats – zonder de kunstenaar, maar met het grootste deel van het werk dat de oorlog heeft overleefd.

Het psychisch maximum bereikt

Volgens de catalogus die bij de tentoonstelling verschijnt, was het uitgangspunt 'een complete verzameling van het aanwezige werk van H.N. Werkman bijeen te brengen en te exposeren.'²⁰ Vermoedelijk waren de schattingen van de aantallen in beslag genomen werken die in april 1945 bij de verwoesting van het Scholtenhuis verloren waren gegaan erg pessimistisch. Hoe dan ook worden de organisatoren overweldigd door het aantal bruiklenen; zozeer dat ze in hun bedankbrief schrijven: 'Het was te veel voor een expositie. De oppervlakte aan opgehangen werk had het psychisch maximum bereikt en nog bleek het onmogelijk om behalve op de tentoonstelling voor het publiek óók voor de inzenders en vrienden in de aanvullende zaal ieder stuk geheel tot z'n recht te laten komen.'²¹

De catalogus vermeldt alleen de aantallen schilderijen en druksels (respectievelijk 50 en 422); hoeveel stukken drukwerk, tekeningen en dergelijke er daarnaast bijeengebracht werden weten we dus niet. De lijst met bruikleengevers achter in de catalogus biedt een verrassing: 269 van de druksels op de tentoonstelling zijn volgens deze bron afkomstig van particulieren buiten Werkmans onmiddellijke familiekring, en datzelfde geldt voor 29 schilderijen. Gerekend naar wat er nu bekend is over de totale omvang van Werkmans oeuvre en over de verspreiding ervan, moeten tijdens zijn leven zo'n 300 druksels – meer dan de helft van het aantal dat we kennen – door Werkman en zijn 'agenten' zijn verkocht of weggeschonken, en vermoedelijk ongeveer een kwart van de schilderijen.²²

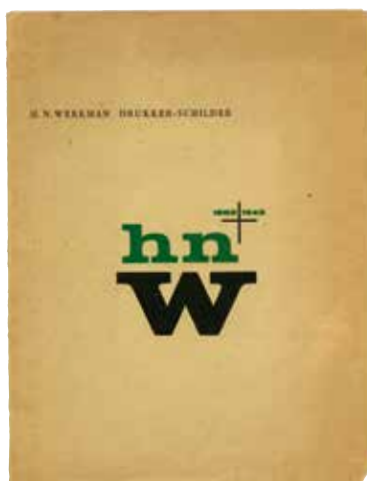
Hot Printing

Na de tentoonstelling van eind 1945 wordt vanuit het Stedelijk een aantal Werkmanexposities georganiseerd buiten Nederland. In 1950-1951 gaat een groep werken op reis naar de Verenigde Staten en begin jaren zestig zijn er ook in verschillende Duitse musea tentoonstellingen te zien, met onder meer werken uit de collectie die Werkmans weduwe intussen heeft geschonken. Van bijzonder belang is de overzichtstentoonstelling in de Städtische Kunstgalerie in Bochum in 1961. De catalogus die daarbij verschijnt is in feite de opmaat voor de legendarische *Hot Printing*-catalogus die Jan Martinet, de conservator van het prentenkabinet van het Stedelijk, in 1963 publiceert. Deze oeuvrecatalogus, uitgegeven door het museum en de pas opgerichte Stichting H.N. Werkman, betekent een voorlopige afronding van het inventariserende werk waarmee bij de voorbereiding van de tentoonstelling in 1945 zo'n belangrijke stap was gezet. ANNEKE DE VRIES

Sandberg bericht Greet Werkman-van Leeuwen op 23 juli 1945: 'gisteravond heeft het gemeentebestuur van Amsterdam de H.N. Werkmanprijs voor de Typografie toegekend aan een werk van uw man: de Turkenkalender.'²³ Latere laureaten zijn onder meer Dick Elffers (1949), Wim Crouwel (1958), Piet Zwart (1970), Abe Kuipers (1981), Swip Stolk (1990) en Dick Bruna (1995). In 2003 wordt de H.N. Werkmanprijs opgenomen in de Amsterdamprijs voor de Kunst.

Oorkonde van de eerste H.N. Werkman Prijs voor Typografie, toegekend aan Hendrik Werkman, drukwerk, 52 x 34 cm, Groninger Museum, opgenomen in RHC Groninger Archieven (2536-1104).

‘Een tentoonstelling van wat ik gemaakt heb en nog hoop te kunnen maken, al is ze vermoedelijk nog ver in het verschiet, zou ik gaarne beleven, al was het alleen maar om te komen tot een totaal-conclusie: is het wat en beteekent het wat.’
Werkman aan Henkels, 14 en 16 februari 1942.²⁴

Dick Elffers, *Omslag catalogus 'H.N. Werkman. Drukker-schilder'* (tekst: Hendrik de Vries e.a.), Amsterdam (Stedelijk Museum) 1945.

Dit druksel is één van de globetrotters uit Werkmans oeuvre. Na de overzichtstentoonstelling in het Stedelijk Museum in 1945 is het te zien op tientallen exposities, van Curaçao (1950) tot Venetië (1952), van Hannover (1956) tot Jeruzalem

(1967-1968), van New York (1978) tot Londen (1980) en van Emmen (1971) tot Amstelveen (1998).

D-116 *Compositie*, 1936, sjabloon en stempel op papier, 65 x 50 cm, Stedelijk Museum Amsterdam.

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij ondersteuning van:

de Stichting Beringer Hazewinkel
de Stichting Woudsend Anno 1816
de Stichting J.B. Scholtenfonds
de Gemeente Groningen
de Provincie Groningen
de Rabobank Stad en Midden Groningen

Met speciale dank aan: Hendrik Jan van den Berg; Geert Blijham; Marjan Brinkman-van den Berg; Paul van Capelleveen (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag); Tjeerd Dam; Linda Doornbos; Gemeentemuseum Den Haag; Nora de Gorter; Elze ter Harkel; Suzanna Héman, Geurt Imanse en Hetty Wessels (Stedelijk Museum Amsterdam); Michael Hermse en Harry Romijn (Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven); Cees Hofsteenge; Douwe Huizing; Jan L. de Jong; Peter Jordens; Lucy Klaassen; Geert Lameris; Marten de Leeuw; Museum Belvédère, Oranjewoud; Piet Niemeijer; Paulina de Nijs (GR-ID); Henk van Os; Kees van der Ploeg; Pien Rotterdam; Victor M. Schmidt; Trijini van der Sluis; Teade Smedes (Gemeentearchief Hoogezand-Sappemeer); Marja Stijkel (Rijksmuseum, Amsterdam); Stichting De Ploeg, Groningen; Stichting Johan Dijkstra, Groningen; John Stoel; Kees van Twist; Arenda Ubbens; Jan Wiebe van Veen en Schato M. Franswa (Noordelijk Scheepvaartmuseum, Groningen); Minke van der Velde; Peter Vroege; Henk van de Wal; Martin Werkman; verschillende gastvrije particulieren.

Colofon

Concept: Peter Vroege
Teksten: Doede Hardeman, Mariëtta Jansen, Ronald Ohlsen, Henk van Os, Doeke Sijens, Jikke van der Spek, Han Steenbruggen, Anneke de Vries, Mieke van der Wal, Martin Werkman, Claartje Wesselink
Redactie: Mariëtta Jansen, Doeke Sijens, Jikke van der Spek, Anneke de Vries (tevens eindredactie)
Beeldredactie: Anneke de Vries
Concept, ontwerp en realisatie vormgeving: Bloemvis Design en communicatie, Groningen

Uitgave
WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

i.s.m. Groninger Museum
info@groningermuseum.nl
www.groningermuseum.nl
en
Stichting Werkman 2015

© 2014 WBOOKS / Groninger Museum / de auteurs
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.
© c/o Pictoright Amsterdam 2014.

ISBN 978 94 625 8040 4
NUR 646

Achterplat: Werkman rond 1933, stevig doorstappend langs de Vismarkt in Groningen. Foto Stedelijk Museum Amsterdam, Werkman Archief.

H.N. Werkman 1882–1945. Leven & werk

Drukker en schilder, zakenman en dichter, vader en bohemien, Groninger en avant-gardist – Hendrik Nicolaas Werkman was het allemaal. Deze beeldbiografie volgt zijn veelbewogen leven en laat zien hoe stap voor stap een uniek oeuvre ontstond dat na zijn gewelddadige dood op 10 april 1945 alleen maar aan kracht en waardering heeft gewonnen.

9 789462 580404

WWW.WBOOKS.COM